

УДК 316.334.2(075)

*Е. І. Цибульська***ВЗАЄМОДІЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ МЕХАНІЗМІВ
РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПРАКТИК
У ТРАНЗИТИВНОМУ ПЕРІОДІ****Анотація**

У статті розглянуті формальні й неформальні інституційні механізми регулювання економічних практик, уточнена роль неформальних інститутів у транзитивний період як адаптаційного буфера між новими формальними інститутами й сформованою практикою, показана нерозривність тандема формального та неформального. Мета статті – дослідження процесів взаємодії формальних і неформальних регулятивних механізмів економічних практик у транзитивному періоді. Показано, що в процесі розвитку інституційної системи національної економіки відбувається два протилежно спрямованих регулятивних процеси – формалізація та деформалізація економічних взаємодій, що виражається у взаємоконвертації формальних і неформальних інститутів. Робиться висновок про те, що в транзитивному періоді процес взаємодії інституціональних регуляторів зміщається у бік активізації неформальних регуляторів. Визначено чотири градації співвідношення формальних і неформальних інституційних механізмів регулювання.

Ключові слова: інституційний механізм, формальний інститут, неформальний інститут, транзитивний період, взаємодія, адаптаційний буфер, «зони» економічних практик.

**ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ
МЕХАНИЗМОВ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ
ПРАКТИК В ТРАНЗИТИВНОМ ПЕРИОДЕ****Аннотация**

В статье рассмотрены формальные и неформальные институциональные механизмы регулирования экономических практик, уточнена роль неформальных институтов в транзитивный период как адаптационного буфера между новыми формальными институтами и сложившейся практикой, показана неразрывность тандема формального и неформального. Цель статьи – исследование процессов взаимодействия формальных и неформальных регулятивных механизмов экономических практик

в транзитивном періоді. Показано, що в процесі розвитку інституціональної системи національної економіки відбувається два протилежно напрямлені регулятивні процеси – формалізація і деформалізація економічних взаємодій, що виражається у взаємоконвертації формальних і неформальних інститутів. Діється висновок про те, що в транзитивному періоді процес взаємодії інституціональних регуляторів зміщується в бік активізації неформальних регуляторів. Визначено чотири градусації співвідношення формальних і неформальних інституціональних механізмів регулювання.

Ключові слова: інституціональний механізм, формальний інститут, неформальний інститут, транзитивний період, взаємодія, адаптаційний буфер, «зони» економічних практик.

INTERACTION OF INSTITUTIONAL MECHANISMS OF ECONOMIC PRACTICES REGULATION IN TRANSITIVE PERIOD

Annotation

The article describes formal and informal institutional mechanisms of economic practices regulation, clarifies the role of informal institutions in the transitional period as an adaptive buffer between the new formal institutions and the established practices, shows the continuity of the formal and informal tandem. The purpose of this article is research into interaction between formal and informal regulatory mechanisms of economic practices in the transitional period. It is shown, that in the process of the national economy institutional system development, two opposing regulatory processes take place simultaneously – formalization and deformalization of economic interactions, which results in the mutual conversion of formal and informal institutions. In conclusion, it is stated that in the transitional period, the interaction of institutional regulators shifts towards activation of informal regulators. Four levels of formal and informal correlation of institutional regulating mechanisms are defined.

Key words: institutional mechanism, formal institution, informal institution, transitive period, interaction, adaptive buffer, economic practices, informal controls.

У 1991 році з набуттям Україною незалежності почалися трансформаційні процеси її економіки в напрямку до ринкової. Розбудова економіки зіткнулася з різкою активізацією неформальної діяльності. Командно-адміністративна економіка радянської України мала свій

сталий неформальний тіньовий сектор. З колапсом соціалізму колишні причини тінізації зникли, але виникли нові. На авансцену вийшла тема взаємоконвертації формальних та неформальних інституцій у ході розбудови. У зв'язку з цим тема дослідження є актуальною.

У науковій літературі концепція формальності та неформальності як інституційної дослідницької практики пов'язана з роботами Д. Норта [1], Г. Гроссмана [2], К. Поланьї [3], А. Портеса [4], В. В. Радаєва [5]. В цих працях дано визначення формальних і неформальних інститутів, наведена їх класифікація, висвітлена роль в економічних практиках. Разом з тим, незважаючи на велику кількість іноземних робіт з даної тематики, слід зауважити, що зроблено спроби дослідження процесу діалектичної взаємодії формальних та неформальних регуляторів у ринковій економіці, але існує велика прогалина в цьому питанні для транзитивної економіки. З боку вітчизняних учених це питання не отримало належної уваги. Саме розуміння процесів взаємоконвертації формальних та неформальних регуляторів економічних практик дозволить знайти шляхи підвищення якості функціонування інституційної системи України.

Мета статті – дослідження процесів взаємодії формальних і неформальних регулятивних механізмів економічних практик у транзитивному періоді.

Існує два принципово відмінних інституційних механізми, які регулюють економічну практику, – формальний та неформальний. Під інститутом розуміють «правила гри в суспільстві, чи, висловлюючись більш формально, створені людиною формальні рамки, котрі організують взаємовідносини між людьми» [1, с. 17]. Правило, яке супроводжується системою заохочень та покарань, – найбільш стисле визначення інституту. Роль інститутів полягає в зниженні невизначеності шляхом встановлення стабільної (але не обов'язково ефективної) структури взаємодії.

Формальні інститути – це закріплена в документації ідея того, як повинно жити суспільство в розумінні бюрократії, ідея підкорення писаному правилу. Іншими словами, формальні інститути гарантуються законом. З точки зору індивіда, формальний інститут породжує до себе довіру. Неформальні інститути – самостійно сформовані та

закріплені в нормах та звичаях моделі поведінки людей як спосіб вирішення життєвих колізій. Неформальний інституційний механізм регулювання економічної практики підтримується «приватно», через особисті взаємодії та механізм репутації. «Формальні правила постають як фіксація стійкого укладу, а неформальні – як його мінлива периферія» [6, с. 156]. При такому розумінні неформальна економіка є економічним середовищем, що існує до всякого нормативного регулювання і вміщує всі точки зростання, всі тенденції, всі можливості. В цьому випадку неформальні інститути трактуються як потенціал, інкубатор формальних економічних інститутів. У зв'язку з вищесказаним, у транзитивний період, який характеризується стрімкими процесами заміни старих формальних інститутів новими, посилюється активна роль неформальних регуляторів як мінливої складової старого укладу. Неформальні інститути, адекватні попередній формальній системі, надають маневреності господарству в момент прийняття нових формальних правил і тим самим створюють умови для поступового прискорення, а не відторгнення. Далі, суть соціальної адаптації нових формальних норм полягає у формуванні на їх основі нових неформальних процесів, що надають гнучкість, потрібну в ході чергових формальних перетворень. При такому розумінні неформальні інститути виконують роль адаптаційного буфера між новими формальними інститутами та сформованою практикою.

Розподіл інститутів на формальні та неформальні досить умовний, оскільки більшість інститутів передбачає більш ніж один примус, їх накладання та шляхом цього взаємне посилення або послаблення. Тобто виконувати дане правило примушують не виключно суспільні санкції або законодавчі переслідування, а їх поєднання в різноманітних формах. Адже очевидно, що стан навіть повністю легальної фірми залежить від таких неформальних практик, як довіра до фірми, її репутація. А становище людини в неформальній мережі суттєво залежить від формальних ознак її матеріального та інтелектуального стану. Отже, неформальне не може бути зведено до довіри, а формальне не може бути зведено до писаного та гарантованого державою. Немає однозначної поляризації формальних і неформальних інститутів. Скоріш за все, має місце континуум дій, які спираються

на різні механізми підтримки довіри і моделі примусу до виконання. Таким чином, формальні та неформальні регулятори економічних практик складають нерозривний тандем та постійно знаходяться в діалектичній взаємодії одне з одним. Процес взаємодії формальних та неформальних інституційних регуляторів йде постійно в протилежних напрямках шляхом боротьби механізмів формалізації та деформалізації за вплив на економічну практику.

Формалізація – це процес, у ході якого держава в особі уповноважених нею органів встановлює формальні (законодавчо визначені) правила економічної взаємодії. Укріплення формального порядку може здійснюватися через розширення сфери державного втручання (інтервенція вшир) або через посилення ролі держави в уже регульованих сферах (інтервенція вглиб). Соціально-економічний сенс цієї дії – поставити господарчу активність та породжені нею інтереси в обмежувальні рамки, сконфігуровані уявленнями влади про суспільне благо [7, с. 235]. Влада встановлює «формальні правила гри» та примушує їх виконувати.

Деформалізація – процес розмивання формальних рамок за рахунок інституціоналізації неформальних правил господарчої взаємодії. Соціально-економічна сутність процесу деформалізації полягає в створенні простору господарчої маневреності та гнучкості, які дозволяють перевершити можливості, дозовані формальними інститутами.

Суперечки про те, що краще, формальні або неформальні інститути, та яке регулювання ефективніше, необґрунтовані. Безумовною істиною є ситуаційна привабливість тих чи інших правил гри. Державні правила (формальні інститути) можуть викликати менше довіри в слабкій державі, ніж неформальні інститути. Перевага формальних правил – результат складної констеляції економічних, політичних, культурних та ідеологічних чинників.

Навіть, здавалося б, хрестоматійне судження про те, що зростання державного регулювання веде до зменшення економічного зростання та збільшення неформальності, має обмовку. А саме, при високій «якості влади» цього зв'язку може не існувати. Ця теза підтверджується даними крос-культурного порівняння 75 країн, включаючи 22 розвинені та 53 країни, що розвиваються. При порівнянні індексів

регулювання бізнесу (які відображають вхід на ринок, торгові бар'єри, фінансовий ринок, контрактне право, банкрутство, ринок праці, фіскальне регулювання) з середнім доходом цих країн, з'ясувалося, що якщо «якість влади» висока, то негативного впливу на економічне зростання майже не спостерігається [9, с. 138]. Індекс «якості влади» будувався за трьома показниками – рівнем політичної корупції, законності та демократії. Ця закономірність розповсюджується і на розмір неформальної економіки, яка визначається за критерієм уникнення регуляції. Державне регулювання веде до розширення неформальності, тобто чим більше регулювання, тим більше приховується неформальна економіка, але зі зростанням індексу «якості влади» цей зв'язок слабшає (наприклад, в Японії, Іспанії, Греції). За ступенем «погіршення влади» вплив фіскального регулювання на неформальну економіку слабшає. При дуже низькому рівні цього індексу (наприклад, у Колумбії, Пакистані) фіскальне регулювання практично не впливає на неформальну економіку [8, с. 141]. Тобто хоч підвищуй податки, хоч знижуй, межа тіньової економіки не зрушиться. Таким чином, важлива не просто «кількість» заходів регулювання, але і їх «якість», тобто рівність усіх перед законом, прозорість відносин бізнесу та держави, легальні та контрольовані суспільством канали лобіювання та інші характеристики формальних інститутів.

Реальна економічна практика не розпадається на ту, що підкорюється виключно формальним або неформальним інститутам, а існує як складний гібрид цих інституційних механізмів регулювання. В залежності від співвідношення двох регулятивних механізмів – формального та неформального – можливо, на нашу думку, виділити чотири «зони» економічних практик.

Зона 1 – теоретично виділена область господарювання, де формальне регулювання абсолютне, тобто не коректується неформальними нормами. Це можливо в разі «стерильно недосоціалізованих» суб'єктів, які діють у рамках повністю бюрократизованих організацій. На практиці така область в чистому вигляді відсутня. Наш соціальний досвід не дозволяє повірити в існування людей, які зв'язують кожен крок з буквою закону і не відхиляються від формальних правил. Але

якщо і увяйти собі таке суспільство, то лишається маленьке «але»: закон не може передбачити всі випадки, оскільки ряд ситуацій виникає вперше і будь-яка ситуація має букет дозволів в залежності від контексту, що робить задачу абсолютної регламентації нерозв'язною складною.

Зона 2 – економічна діяльність, яка має два режими регулювання – формальний та неформальний. При цьому формальний механізм домінує. Це означає, що неформальні інститути теж працюють, але не суперечать формальним нормам, а лише виступають доповненням або «підналадкою» їх дії. Тобто неформальні інститути обслуговують формальні, не роблячи спробу скласти їм конкуренцію, або навпаки. В цьому випадку неформальні регулятори заповнюють ніші, не охоплені формальними інститутами, або діють як соціокультурна корекція формального регулювання. Ніякого порушення закону в такому випадку немає. Цю галузь економічної практики зазвичай називають легальною економікою.

Зона 3 – також має два режими регулювання, однак у цьому випадку неформальні норми складають конкуренцію формальним інститутам, підміняючи їх та витісняючи. Мова йде про тіньову та кримінальну економіку. Тіньові домовленості, які існують на стику інтересів підприємця та чиновника, – типовий зразок діяльності, що має два рівні регулювання, – формальний та неформальний. Наприклад, метою хабара (відкоту) є отримання вигідного контракту. Хабар – неформальний договірний регулятор діяльності. Але підписаний за допомогою хабара контракт – формальний документ, відповідальність за виконання якого забезпечена системою публічного права. Або, наприклад, обов'язковим елементом відходу від податків є затвердження в податковій інспекції спотвореного звіту, тобто тіньова практика здійснюється при дотриманні формальної фіскальної вимоги. Аналогічно: митник отримує неформальну винагороду не за те, що пропускає вантаж без сплати мита, а за те, що на основі фіктивної декларації вантажу видає формальні документи, які роблять подальший рух вантажу легальним. У цьому випадку діяльність імпортера основана на домовленостях з митницею (неформальне регулювання) з приводу вантажної митної декларації (формальне регулювання).

Мова йде про розвиток тіньової практики при неухильному дотриманні формальних норм. Тобто дотримується буква, а не дух закону. Сутність тіньових схем полягає в узгодженні формального і неформального механізмів регулювання економічної діяльності, в результаті чого формальні норми не порушуються, а використовуються як засоби реалізації неформальних домовленостей. В трансформаційній економіці України зона 3 найбільш поширена при взаємодії бізнесу та влади. Це пояснюється тим фактом, що командно-адміністративна економіка радянської України мала свій сталий неформальний тіньовий сектор, з розвалом СРСР та колапсом соціалізму колишні причини тіннізації зникли, натомість виникли нові, обумовлені побудовою ринкової економіки, але лишилися старі неформальні правила гри між владою та суб'єктами господарювання. Цим обумовлена живучість корупції в українському суспільстві.

Зона 4 – зона безпосереднього неформального регулювання економіки, де звичайне право монополізує регулятивну функцію, зважаючи на відсутність законодавчих економічних норм. Ця зона характерна для неринкових обмінів домогосподарств (реципрокні відносини).

Отже, можемо зробити висновок, що в транзитивному періоді процес взаємодії інституціональних механізмів регулювання економічних практик зміщається убік активізації неформальних регуляторів. З розглянутих чотирьох градацій співвідношення формальних і неформальних інституційних механізмів регулювання для української економіки характерна градація, за якою неформальні інститути складають конкуренцію формальним, підміняючи та витісняючи останні. Така інтенсивна конкуренція різко знижує інституційні основи конкурентоспроможності національної економіки.

Список літератури

1. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт ; пер. с англ. А. Н. Нестеренко. – М. : Фонд экон. кн. «Начала», 1997. – 296 с.
2. Grossman G. The second economy of the USSR / G. Grossman // The Underground Economy in the United States and Abroad / V. Tanzi (ed.). Lexington, Massachusetts : Lexington Books, 1982.

3. Поланьи К. Экономика как институционально оформленный процесс/ К. Поланьи // Западная экономическая социология : хрестоматия современной классики ; сост. и науч. ред. В. В. Радаев ; пер. М. С. Добряковой и др. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 113–147.

4. Портес А. Неформальная экономика и ее парадоксы / А. Портес // Западная экономическая социология : хрестоматия современной классики ; сост. и науч. ред. В. В. Радаев ; пер. М. С. Добряковой и др. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 45–69.

5. Радаев В. В. Неформальная экономика и внеконтрактные отношения в российском бизнесе. Подходы к исследованию неформальной экономики / В. В. Радаев // Неформальная экономика. Россия и мир ; под ред. Т. Шанина. – М. : Логос, 1999. – С. 167–195.

6. Панеях Э. Неформальные институты и использование формальных правил: закон действующий vs закон применяемый / Э. Панеях // Куда идет Россия?.. Формальные институты и реальные практики ; под общ. ред. Т. И. Заславской. – М. : МВШСЭН, 2002. – С. 137–169.

7. Скотт Дж. Благими намерениями государства. Почему и как провалились проекты улучшения условий человеческой жизни / Дж. Скотт ; пер. с англ. Э. Н. Гусинского, Ю. И. Турчаниновой. – М. : Университетская книга, 2005. – 457 с.

8. Linking the Formal and Informal Economy: Concepts and Policies / B. Guha-Khasnobis, R. Kanbur, E. Ostrom (eds.). – Oxford University Press, 2006. – P. 126–145.